

ORXAN MƏMMƏDOV

AMEA akademik Z.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı

E-mail: orxanmammadov2024@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-9695-0796

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR ƏRƏB MƏKTƏBLƏRİNİN ƏNDƏLUS POEZİYASININ İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə Əndəlus-Ərəb mədəniyyətinin təşəkkülü, o cümlədən müəyyən dövrdə dilçiliklə bağlı poeziyanın və poeziyanın inkişafının ilkin aspektləri təhlil edilir. Eyni zamanda, Bəsrə və Kufə dilçilik məktəblərinin təsiri və nəsr əsərlərinin qrammatik təhlili də araşdırılır.

Ərəb qrammatik sisteminin, dil üsullarının, ərəb və ümumən İslam mədəniyyətinin Avropaya təsirində Əndəlus dilçilik məktəbi mühüm rol oynamışdır. Avropaya yeni ənənə gətirən, Qərblə Şərq arasında bir növ körpü rolunu oynayan Əndəlus cəmiyyəti uzun müddət Qərb alimlərinin araşdırma obyektinə çevrilmiş və Qərb cəmiyyətinin İslam cəmiyyətindən bəhrələnməsinə böyük köməklik göstərmişdir. dünya. Bütün bunlarla yanaşı, Əndəlus dilçilik məktəbi həm islam, həm də digər cəmiyyətlərin dilçilərinin diqqət və araşdırmaları mərkəzində olmuşdur. Lakin digər dilçilik məktəblərindən fərqli olaraq Əndəlus məktəbi dərinədən öyrənilməmişdir. Bunun əsas səbəbi Pireney yarımadasının müsəlmanlarının bu ərazilərdən qovulması zamanı İslam mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı sayısız-hesabsız qiymətli materialların və tarixi incilərin, o cümlədən Əndəlus dilçilərinin əsərlərinin dağıdılması və itməsi olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, Qranada və Kordova şəhərləri işğal olunanda ispanlar orada 4 milyona yaxın kitabı yandırılar. Bütün bunlara baxmayaraq, bu məktəb nümayəndələrinin əsərləri, onların müəyyən formalarda özünəməxsus üslubu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Şərq və Qərbin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən Əndəlus dil ənənəsinin tədqiqi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır. Belə ki, ərəb dilinin və poeziyasının inkişafına, Qurani-Kərimin qiraət üslubunun qorunub saxlanmasına və müxtəlif ilahiyyat elmlərinin inkişafına töhfə verən bu ənənəni və onun ölkəmizə gətirdiyi yenilikləri nəzərdən qaçıрмаq olmaz. zaman müxtəlif poetik və linqvistik üslublara diqqət yetirən qrammatiklər, filoloqlar və tarixçilər üçün maraqlıdır.

Açar sözlər: Əndəlus, ərəb poeziyası, ərəb dilçilik məktəbləri, mənzum əsərlər, filologiya

Dilçi alimlərin əksəriyyəti yaşlı olduqları üçün onların işləri əsasən qiraətlə bağlıdır. Əndəlüsə ilk nəxva alimlərindən olan Əbu Musa əl-Həvvəri haqqında əz-Zubeydi deyir: “Vəkil kişidir. O, Əndəlüsə ərəb elmi ilə fiqhi birləşdirən ilk şəxsdir. Əbdürrəhman ibninin hakimiyyətinin ilk illərində Müaviyənin xilafətində o, Şərqə

gedib Malik ibn Ənəs başda olmaqla fəqihlərlə görüşmüş və Əbu Zeyd əl-Əsmai də daxil olmaqla dilçi alimlər onlardan bəhrələnmiş və bir müddət bədəvilərlə oturdu. Onun qiraət və təfsir mövzuları ilə bağlı işləri var". (1, s. 29)

Kordobalı Qazi ibn Qeys (ö. 820) də Şərqə səyahət edən və Malik ibn Ənəsin əl-Muvattasını Əndəlusiyaya gətirən ilk şəxs hesab olunur.

İlk qrammatik kimi adını çəkdiyimiz Cudi ibn Osman əl-Mövruri Əndələsdə qrammatika sahəsində ilk əsəri yazan şəxs kimi tanınır. Əl-Kisainin kitabı Sibaveyhinin kitabından sonra yazılsa da, Cudi ibn Osmanın sayəsində Əndəlus dilçiləri əl-Qisaini və onunla birlikdə Kufə məktəbini tanıyırdılar. Belə ki, hicri 3-cü əsrin əvvəllərində Malaqalı Əbul-Həsən Müfərrac Kufə məktəbinin təsirinin yayılmasının nümunəsi olan əl-Kisai kitabına şərh yazmışdır.

Bu əsrdə alimlərin qrammatik fəaliyyəti xeyli genişləndi. Əbdülməlik ibn Həbib əs-Süləmi "İrabul-Quran" adlı kitab, həmçinin hədis və fiqh üzrə müxtəlif kitablar yazmışdır. Onun müasiri Əbu Bəkr ibn Xətibin də qrammatika ilə bağlı əsəri vardır.

Əndəlus dilçiləri Bəsrə gimnaziyasını hicri 3-cü əsrin sonlarından tanıyırlar. Ədəbiyyat və hədisdən geniş məlumat sahibi olan əl-Afusnik (ö. 928) Şərqə səyahəti nəticəsində Misirdə rastlaşdığı Əbu Cəfər əd-Dinuridən Sibaveyha kitabını Misir vasitəsilə götürdü. povesti, onu ilk dəfə Əndəlusiyaya gətirmiş və Kordobadakı tələbələrinə öyrətmişdir.

Bu əsrə qədər Əndələsün görkəmli qrammatikləri ümumiyyətlə qrammatikaya ikinci dərəcəli sahə kimi yanaşaraq elmin başqa sahələrində geniş fəaliyyət göstərmişlər. Onların əksəriyyətinin kitabları dövrümüzə çatmadığından onlar haqqında çox az məlumat var. Görünür, bu hazırlıq dövründən sonra Sibaveyhanın kitabı Əndələsə çatır və yeni bir dövr başlayır. Bu dövrdən yaşayıb-yaratmış dilçilər qrammatik mövzuları daha dərindən öyrənməyə başladılar və bu sahədə nüfuz qazandılar. Digər qrammatiklərin kitablarına şərhlər yazan bu alimlər müxtəlif məktəblərə aid qaydaları müqayisə edərək, daha uyğun olanı seçmiş, lazım gəldikdə öz fikirlərini bildirməkdən çəkinməmişlər. (1, s. 29)

Bu sahədə ilk fəaliyyət göstərən dilçi hicrətin 476-cı ilində vəfat etmiş İsa əş-Şəntəməridir. İbn Madda əl-Qurtubi göstərir ki, əş-Şəntəməri dildəki sintaktik hadisələrin səbəbini izah etməkdə çox mahir idi. Əş-Şəntəməri müxtəlif sintaktik hadisələrin şərhində (məsələn, mübtədanın adlıq halda olması) ilk olan səbəblərlə (العلل الأولى) kifayətlənmir, ikinci dərəcəli səbəbləri də (səbəbin səbəbi - العلل الثواني) açıqlayırdı.

Əl-Şantamari Basar, Kufə və Bağdad qrammatiklərinin fikirlərini öyrənmiş və onun müddəalarına uyğun gələnləri qəbul etmişdir. Əl-Şantamari Cahiliyyə dövrünün altı məşhur şairinin (İmruulqays, Zuheir, an-Nabiği, Alqama, Tahira, Antara) divanlarını Bağdadlı dilçi əl-Cumal və qrammatik əl-Əsmeyin əsərlərinə istinad edərək şərh etmişdir.

İbn əl-Seyyid Abdullah Məhəmməd əl-Bətələyusi (vəfatı 1127) əz-Zəcacinin "Əl-Cümal" əsərinə "İslahul-halalil-vaqi fil-Cumal" adlı düzəliş və

oradakı “Əl-Hülal” adlı ayələrini yazdı. Abyathil-Cumalın fantastik şərhini” kitabında izah edilir.

Qranadalı İbn əl-Bəziş Əli ibn Əhməd ibn Xələf əl-Ənsari (vəfatı 1134) Sibaveyhinin “əl-Kitab”, əl-Mübərrədə “əl-Muqtəzab”, İbn Sərracın “əl-Üsul”, “əl-Cumal” " əz-Zəcaci əl-Farisinin "Əl-İda" əsərlərinə təfsir yazmış və müxtəlif məsələlərdə müxtəlif məktəblərin nümayəndələrinin fikirlərini müdafiə etmişdir. (Əz-Zəcacinin “Əl-Cümələ”yə yazdığı təfsirlər arasında əlyazma şəklində qorunan başqa bir təfsir də Əbul-Həsən Əli ibn Məhəmməd əl-Əndəlusinin (v. təq. 1213) təfsiridir. Bir nüsxəsi Berlində saxlanılır. (2, s. 19).

Əl-Şantamarinin tələbələrindən Süleyman ibn Məhəmməd ibn ət-Tərəva (vəfatı 1134) Sibaveyhanın “Əl-Müqəddimə” adlı kitabına şərh yazmışdır. O, kufluların yəqinin asil (əsas), qeyri-müəyyənliyin isə uzaq (sonrakı) olması fikrini bölüşürdü. Hicri VI əsrdə - Müvahidlər dövründə - Əndəlüsdə Sibaveyhinin "əl-Kitab" əsərini təfsir edən və öyrədənlərin sayı artır. Onların arasında İbn Tərəvənin tələbəsi İbn ər-Rummək (vəfatı 1147), İbn Rumməkin tələbəsi Cabir əl-İşbili əl-Hədrəmi (vəfatı 1200), tələbəsi Əbubəkr Məhəmməd ibn Təlxani və başqa alimlər var. (3, s. 250)

Əbülqasim Əbdürrəhman ibn Abdullah əd-Darir əs-Suheyli (vəfatı 1186) İbn ət-Tərəva və İbn Tahirin tələbəsi idi. O, nəzəri ümumiləşdirmələri və dəqiq elmi nəticələri ilə məşhur idi. Ərəb nəhv kitablarında onun Bəsrə, Kufə, Bağdad qrammatiklərinin bu və ya digər fikirlərinə şərik çıxdığı barədə müxtəlif şərhlər mövcuddur. Ona məxsus olan fikirlərdən biri iqrari və ritorik sualın (**“Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?”** **الرَّبُّ سَيِّدِي**) təsdiq bildirən cümlə olması haqqındadır.

Cəzumə adlı bərbər qəbiləsindən olan İsa əl-Cəzumi (v. 1271) Həccə gedərkən Misirdə qalıb, məşhur dilçi İbn Bərridən nəhvi öyrənmiş, sonra Əndəlusə qayıdaraq, əl-Məriyyə və başqa şəhərlərdə qrammatikanı tədris etməklə məşğul olmuşdur. “əl-Cəzumiyyə” adı ilə tanınan əsərin müəllifidir.

Ömər ibn Məhəmməd Əbu əş-Şəlavbin (v. 1247) əs-Suheyli və əl-Cəzuminin şagirdidir. O, Sibaveyhinin kitabına və “əl-Cəzumiyyə” əsərinə şərhlər yazmışdır. Alim həm Sibaveyhi, həm də öz məktəbinin nümayəndələrinin fikirlərini müdafiə etmişdir. Əş-Şəlavbin izahedici cümlənin (cumlətun mufəssirə) izah olunan cümlənin əlavəsi olduğunu bildirir.

Əli ibn Yusif ibn Xəruf əl-Qurtubi (v. 1243) öz dövründə ərəb dilinin ən gözəl bilicisi sayılırdı. İbn Hişam əl-Hədrəvi (v. 1249) İbn Xərufun şagirdi olmuşdur. O, əl-Farisinin “əl-İdah” əsərinin şərhini vermiş, fel formalarına ayrıca bir əsər yazmışdır. Həmçinin, Alim İbn Usfurun **المتع** əsərinə təkzib yazmışdır. (3, s. 251)

Salman əl-Bağdadi əl-Qali ərəb dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Bəsrə məktəbinin Əndəlüsdə tanınıb yayılmasında böyük pay sahibi olan şəxslərdəndir. Bağdadda 25 il təhsil alan və xalq arasında böyük hörmət sahibi olan əl-Qalinin Bəsrə məktəbini üstün tutması öz təsirini

¹ əl-Əraf, 7/172

göstərmişdir. Malazgirdə doğulmuş əl-Qali 917-ci ildə Bağdada gedərək, uzun müddət burada yaşamış, əl-Bağdadi nisbəsini də burada almışdır. O, Bağdadda hədis və nəhvi öyrənmiş, Abdullah ibn Əbu Davud əs-Sicistani, Yəhya ibn Muhəmməd bin Səid əl-Haşimi, Əl-Hüseyn ibn İsmayıl əl-Məhamili, İbn Dureyd, Muhəmməd ibn Qasim əl-Ənbari və başqalarından dərs almışdır.

940-cı ildə Bağdaddan çıxaraq, Məğribə, oradan da xəlifə III Əbdürrəhmanın istəyi ilə Əndəlusə gəlmiş, ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Yeni bölgədə əl-Qali tez bir zamanda məşhurlaşaraq, ərəb dilçiliyi, qədim cahiliyyə poeziyası, Bəsrə qrammatik məktəbi və ədəbiyyatı sahələri üzrə tanınmış alimə çevrilmişdir. Ənənəvi olaraq hesab edilir ki, İspaniya ərəblərini Şərq qrammatika elmi ilə daha yaxından tanış edən və Pireneydəki filologiya məktəbini zənginləşdirən alim məhz əl-Bağdadidir.

Özünün çoxsaylı əsərlərini, o cümlədən, məşhur “Kitəbu fi məqatil-il-fursan” əsərini əl-Qali öz şagirdlərinə əzbərdən deyirdi. Onun mühazirələri çox yüksək qiymətləndirilirdi. Alimin yaradıcılığında mühüm yer tutan “əl-Aməli”si Qurani-Kərimin ayrı-ayrı hissələri ilə bağlı bir sıra qrammatik və leksik nəzəriyyələrini, qədim ərəb əfsanələri, şeirləri, tarixi ilə bağlı tələbələrinə oxuduğu mühazirələrini özündə ehtiva edir.

Əbu Əli əl-Qalinin şagirdləri arasında Abdullah ibn Rabi ət-Təmini, Əhməd ibn Aban əs-Səyyid, Muhəmməd ibn əl-Həsən əz-Zubeydi, İbnul-Qutiyyə kimi şəxslər vardır. Alimin “Fihrist”i ərəb-İspan tarixçiliyinə mühüm töhfə olub, hal-hazırda itirilmiş sayılır. 967-ci ildə vəfat etmişdir. (1, s. 30-32; 4, s. 164)

Amil mövzusunda İbn Cinnidən, səma mövzusunda da kufəliyərdən ilham alan İbn Madda bunlara öz məzhəb prinsiplərini də qatararaq, çağlar boyu davam edən nəzəriyyə və qaydaları bütünlüklə rədd etmiş, amma yerinə tam formalaşmış və qənaətbəxş qaydalar gətirə bilməyərək, bəzi sualları cavabsız qoymuşdur.

Bu mövzuları sonradan yenidən ələ alan və özü kimi zahiri olan Əbu Həyyan məzhəb fanatizmindən sıyrılaraq bu məsələlərə daha açıq bir həll yolu gətirmişdir. Meydana gəlmə səbəbləri araşdırılarkən mövzular üzərində mübahisənin gərəksiz olduğunu söyləyən Əbu Həyyan, dildəki ifadə və istifadə şəkillərinin ilk gündən bəri belə gəldiyini ifadə edərək, qrammatika tarixində ilk dəfə "aksioma" anlayışından danışmışdır. Əbu Həyyan da İbn Madda kimi digər qrammatiklərə, hətta yolu ilə getdiyi kəslərə müxalif çıxmış, amma bunu keçmişini rədd edən bəsit və dayaqsız bir görünüşdə etməyərək, tənqid etdiyi görüşlərə məntiqli cavablar vermiş və İbn Maddanın yarımçıq qoyduğu islahat cəhdlərini tamamlamışdır.

Əbu Həyyan kimi Şərqə gedən İbn Malik Əndəlusdə mühafizəkar qrammatikaya bağlı qalmamış, ümumi prinsiplərin də xaricinə çıxmamış və bu sahədə bəzi yeniliklər etmişdir. Orijinal fikirlərində dərin məlumat sahibi olduğu şeir və hədislərdən dəlil gətirməsi təqdirə qarşılanmışdır. İbn Malikin bir başqa xüsusiyyəti də qrammatika təhsilində yeni bir metodu inkişaf etdirməsidir. Mənzum

qəlibə salınaraq yazılan və bir qismi şəxsən özü tərəfindən şərh edilən əsərləri bu gün də klassik ərəb dilini öyrənən qruplar tərəfindən əzbər söylənən kitablar arasındadır.

Ümumiyyətlə, Əndəlus dilçiləri ərəb qrammatikasının ənənəvi metodlarına daha çox üstünlük vermişlər. Bu məktəbin islahatçı fikirlərlə çıxış edən alimlərinə gəlincə isə bu fikirlər daha çox dini elmlərin və alimlərin dini görüşlərinin təsiri ilə ortaya qoyulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Yıldırım A. *Əndülüste arap dili çalışmaları*. Van, 2007, 70 s.
2. Андроникашвили М.О. *Грамматический трактат аз-Заджаджиди «ал-Джумал»*. Дисс. кан. фил. наук, Тбилиси, 1984
3. Мəmmədəliyev V.M., *Ərəb dilçiliyi* (ali məktəb dərsliyi). Bakı: "Maarif", 1985, 288 səh.
4. Бойко К. А., *Арабская историческая литература в Испании*, Москва: «Наука», 1977, 299 с.

ORKHAN MAMMADOV

THE ROLE OF EARLY MEDIEVAL ARABIC SCHOOLS IN THE DEVELOPMENT OF ANDALUSIAN POETRY

SUMMARY

The article analyzes the formation of Andalusian Arab culture, as well as the initial aspects of the development of poetry and poetry related to linguistics in a certain period. At the same time, the influence of Basra and Kufa school of linguistics, grammatical analysis of prose works are also investigated.

The Andalusian school of linguistics played an important role in the influence of the Arabic grammar system, linguistic methods, and Arab and Islamic culture in general on Europe. The Andalusian society, which brought a new tradition to Europe and became a kind of bridge between the West and the East, has been the object of research of Western scientists for a long time, and has greatly helped the Western society to benefit from the Islamic world. Along with all these, Andalus school of linguistics has been the focus of attention and research of linguists of both Islamic and other societies. However, unlike other schools of linguistics, the Andalusian school has not been studied in depth. The main reason for this was the destruction and loss of innumerable precious materials and historical pearls related to Islamic culture and history when the Muslims of the Iberian Peninsula were expelled from these areas, among them the works of Andalusian linguists. According to historical sources, when the cities of Granada and Cordova were occupied, the Spaniards burned about 4 million books here. Despite all this, the works of the representatives of this school, their unique style, have reached our days in certain forms. The study

of the Andalusian linguistic tradition, which includes the specific characteristics of the East and the West, is still relevant today. Thus, this tradition, which has contributed to the Arabic language and poetry, to the preservation of the recitation style of the Holy Quran, and to the development of various theological sciences, cannot be ignored, and the innovations brought by it in our time are of interest to grammarians, philologists, and historians who pay attention to different poetry and language styles.

Keywords: Andalusia, Arabic poetry, Arabic linguistic schools, verse works, philology

ОРХАН МАМЕДОВ

РОЛЬ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБСКИХ ШКОЛ В РАЗВИТИИ АНДАЛУЗСКОЙ ПОЭЗИИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется формирование андалузско-арабской культуры, а также начальные аспекты развития поэзии и поэзии, связанной с языкознанием, в определенный период. При этом исследуется также влияние Басрской и Куфской школы языкознания, грамматический анализ прозаических произведений.

Андалузская школа языкознания сыграла важную роль в влиянии арабской грамматической системы, лингвистических методов, арабской и исламской культуры в целом на Европу. Андалузское общество, принесшее в Европу новую традицию и ставшее своего рода мостом между Западом и Востоком, долгое время было объектом исследования западных ученых и во многом помогло западному обществу извлечь выгоду из исламского общества. мир. Наряду со всем этим лингвистическая школа Андали находилась в центре внимания и исследований лингвистов как исламского, так и других обществ. Однако, в отличие от других школ языкознания, андалузская школа глубоко не изучена. Основной причиной этого стало уничтожение и утрата бесчисленных драгоценных материалов и исторических жемчужин, связанных с исламской культурой и историей, когда мусульмане Пиренейского полуострова были изгнаны из этих территорий, в том числе труды андалузских лингвистов. Согласно историческим источникам, когда города Гранада и Кордова были оккупированы, испанцы сожгли здесь около 4 миллионов книг. Несмотря на все это, произведения представителей этой школы, их неповторимый стиль в определенных формах дошли до наших дней. Изучение андалузской языковой традиции, включающей в себя специфику Востока и Запада, актуально и сегодня. Таким образом, эту традицию, которая способствовала развитию арабского языка и поэзии, сохранению стиля чтения Священного Корана и

развитию различных богословских наук, нельзя игнорировать, а новшества, принесенные ею в наше время, представляет интерес для грамматиков, филологов и историков, обращающих внимание на различные поэтические и языковые стили.

Ключевые слова: Андалусия, арабская поэзия, арабские лингвистические школы, стихотворные произведения, филология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Aida Qasımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**